

Sárdy Péter

A kereszténység és az erőszak

Jézus halála mint „experimentum crucis”

Az erőszak uralkodik a világon

Ha elfogulatlanul nézünk körül, az emberek között mindenütt erőszakot látunk: már a játszódozó gyerekek között is, a házasságokban és a családokban, az iskolákban és az üzemekben – erőszakos bűncselekmények, államok közötti háborúk, polgárháborúk, terrorista akciók. Ha a gazdasági hatalom könyörtelen kihasználását is erőszakalkalmazásnak tekintjük – ami kézenfekvő –, akkor úgy tűnik, hogy az erőszak az emberi viselkedés egyfajta alaptörvénye, amely evolúciós múltunk maradványa. Az állatvilágban még egyszerű a helyzet: minden állatnak csak egy gyomra van, és emellett még gondoskodnia kell utódairól, így általában elég számára a természetes ösztön: „Érvényesülj, és vedd el, amit el tudsz venni!” Ezt az egyszerű alaptételt szívesen nevezem „ragadozóparadigmának”¹: alkalmazásakor az állatoknak nemigen kell tekintettel lenniük más élőlényekre. Az ember azonban nem magányosan vadászó ragadozó, amely életben maradása érdekében másokra való tekintet nélkül elveszi, amire szüksége van, de azután jóllakik. Az ember egyrészt társadalmi lény, aki csak más emberekkel szövetkezve tud életben maradni, és így kénytelen tekintettel lenni másokra, másrészt olyan értelme van, amely a világalalom elképzelhetetlenül gazdag lehetőségeit nyitja meg számára. Ráadásul nem csupán egy gyomra van, mint a ragadozóknak, hanem határokat nem ismerő vágyai is.

Korunk problémái egyre nyomatékosabban mutatják, hogy az állatvilágban szükséges és elégséges „ragadozóparadigma” – amely „biológiailag” még valamiképpen ott rejtőzik bennünk, emberekben is – nem sok jót ígér a jövőre nézve, ha viselkedésünk vezérfonala marad. Lemondok arról, hogy itt közelebbről is leírjam a mai emberiség válságos helyzetét, amelynek elemei általánosan ismertek olyan címszavak révén, mint a túlnépesedés, az erőforrások szűkössége vagy a tömegpusztító fegyverek megléte. Minden jel arra utal, hogy a folyamatosan növekvő problémák és feladatok mindinkább olyan kritikus pont felé űznek minket, ahol – drámaian szólva – az emberiség élete vagy halála fog eldőlni. Felvetődik a kérdés: „Az erőszak alaptörvényének”, a „ragadozóparadigmához” való ragaszkodásnak meg kell-e pecsételnie az emberi faj sorsát? Vagy tudunk-e majd megmentő stratégiát találni, és benne kitartani?

Itt arra a kérdésre szeretnék összpontosítani, hogy a kereszténység hogyan járult hozzá – vagy lenne képes hozzájárulni a jövőben – az erőszak uralmának megszüntetéséhez, illetve legyőzéséhez. Ezzel nem szeretnék sem végleges ítéletet hozni, sem biztos receptet felkínálni „a világ megmentéséhez”, csak arra szorítkozom, hogy gondolkodásra ösztönözsem az olvasót.

A keresztény hitet jó okkal ábrázolják többnyire a kereszt jelképével, amely azonban igen sokféle értelmezésre ad lehetőséget. A kereszt értelmezése döntő jelentőségű az erőszak szempontjából is. **Mit tartunk Jézus kereszthaláláról?** Isten műve volt-e ez a halál (ez a szélsőségesen ke-

gyetlen kivégzés!), vagy az erőszak megszállottjainak bűncselekménye? Csupán egy kiemelkedő ember tragikus kudarca volt ez, vagy maradandó és fontos üzenete van a saját életünk számára? Jézus kereszthalálának értelmezése dönti el, hogy a keresztény „hit” egyedül egy „kicsi nyáj” (Lk 12,32) öntudatát tartja-e szem előtt, vagy pedig az egész emberiség (és ezzel az egész bioszféra) javára irányul. Ezen a kérdésen fordul meg az egyes keresztény csoportok vagy egyházak istenképének minősége is. Itt dől el, hogy ezek a keresztények az élet valódi Teremtőjéről beszélnek-e, vagy egy ősrégi hagyomány által bár elkenődött, de nagyon is emberi kívánságok és lelkiállapotok kivételéről, avagy egyenesen egy eszközként használt Istenről, akit ilyen-olyan emberi célok szolgálatába állítottak.

Az erőszakmentesség kísérlete

Emlékezzünk vissza röviden arra, hogy az egyetlen Istenbe vetett hit (a monoteizmus) annak az izraeli népnek a maga harcias védőistenébe vetett hitéből keletkezett, amely úgy gondolta, hogy ez az isten az összes népek közül „kiválasztotta” őt. Ennek a hitnek kezdettől fogva „államhordozó” szerepe volt, ami szükségszerűen az állami hatalom pozitív értékelését hozta magával (befeled és kifelé egyaránt). Itt csak röviden utalhatunk arra, hogy az „erőszak” szó nem egyértelmű fogalmat jelöl, mert egy-egy emberi csoport összetartását (és ezzel fennmaradását) ősidők óta nem lehetett elképzelni erőszak nélkül. *Egyrészt* a vezető tagok erőszakra való készségével (rangsor) kellett biztosítani a csoport együttműködését, *másrészt* az egyes tagok önkényétől és erőszakos tetteitől, illetve idegen csoportok túlkapásaitól is meg kellett védeni a csoportot. Az erőszak tehát nemcsak valamiféle „ösbűne”, hanem alkotóeleme is az emberi társadalmaknak, mégpedig poláris alkotóeleme: egyrészt mint a közösség számára szükséges „rendező erőszak”, másrészt mint az adott közösséget veszélyeztető „pusztító erőszak”, amellyel az emberek között – állati örökségként („ragadozóparadigma”) – mint megfékezendő realitással mindig számolni kell. A vallásnak kezdettől fogva az volt az egyik szükséges feladata, hogy az élet érdekében biztosítsa e kétfajta erőszak egyensúlyát.

Ezért a Biblia istenképét annak az emberi uralkodónak a képe határozza meg, aki féltékenyen vigyáz a becsületére, és mindig kész arra, hogy feltétlenül érvényre juttassa akaratát, és erőszakkal verje le ellenségeit. Izrael Istenének „befeled”, a kiválasztottai számára megvolt ugyan a jóságos oldala, és hűségét ígérte arra az esetre, ha a nép megtartja a „szövetsége” iránti hűséget, de mindig könyörtelen úr maradt, nem csupán „kifeléd”, az ellenségeivel szemben, hanem saját alattvalóival szemben is: a jót megjutalmazta, a rosszat megbüntette – de tetteiért senkinek sem tartozott számadással.

Az erőszak értékelését illetően egyszer *nagy kísérlet* történt ebben a vallásban, amikor egy olyan „próféta” lépett

föl, aki figyelemreméltó magabiztossággal beszélt Istenről – mintha saját tapasztalatából ismerné őt. Ez a próféta, Jézus, addig ismeretlen módon beszélt Istenről. „Abbának” (Atyának) nevezte, és arra bátorította az embereket, hogy határtalanul bízzanak meg abban az Istenben, akitől addig féltek, akit alapjában véve kiszámíthatatlannak és megközelíthetetlennek tartottak, és imádságukban teljes bizalommal egyenesen „Papának” szólítsák őt. Csak röviden összefoglalva: Jézus istenképe azért volt lényegileg új, mivel az ő „mennyei Atyjából” teljes mértékig hiányzik az erőszakosság minden vonatkozása; ő minden emberrel egyformán bánik, jókkal és rosszakkal egyaránt. – Kiállhatta-e ez az elképzelés a való élet szigorú próbáját?

Hogy megmutassa Istenről szóló tanításának komolyságát és következményeit, Jézus még arra is felszólította hallgatóit (a „hegyi beszédben”, Máté-ev. 5. fejezete, mindenekelőtt a 38-48. v.), hogy a maguk részéről is mondjanak le minden erőszakról. Amikor Jeruzsálemben lelkesen fogadták, és mintegy messiásnak kiáltották ki, akkor sem ragadta meg azt az esélyt arra, hogy „átvegye a hatalmat”. Az erőszakról való totális lemondását a végén még saját halálával is megpecsételte. Az erőszakmentességről szóló üzenetében és kivégzésének ellenállás nélküli elfogadásában látom azt a mindent eldöntő kísérletet, az „*experimentum crucis*”-t², amely ma, az emberi történelem egyik döntő szakaszában az elé a kérdés elé állít minket, hogy miképpen kell (miképpen szabad) értékelnünk az erőszakot. Jézusnak az erőszakmentes és minden határon túl szerető Istenről elmondott üzenete – az „államhordozó” Isten akkoriban általánosan érvényes képével szembeállítva – kétségtelenül forradalom volt!

A kísérlet kudarcba fullad

És hogyan végződött Jézus e „teológiai forradalma”? Úgy végződött, ahogyan minden más forradalom. Az uralkodók igen hamar felfogták, hogy a társadalmi alapok „destabilizálásának” veszélyével van dolguk; beavatkoztak, és elhallgattatták Jézust, mert „*jobb, ha egyetlen ember hal meg a népért, mint ha az egész nép elpusztul*” (Kafifás főpap kijelentése Jn 11,50-ben). – Noha a szöveg e mondatában „nép” helyett konkrétan és pontosabban „a mi hatalmi állásunk”-nak kellene állnia, de ez mit sem változtat azon, hogy a cselekvők kötelességüknek tarthatták, amit tettek. Ebben az esetben aligha tehettek mást, mint hogy hatalmi állásukat a nép javával azonosították. „A kereszt kísérlete” tehát – első pillantásra – csak újra és határozottan dokumentálta az erőszakalkalmazás szükségességét, és tovább erősítette azt a meggyőződést, hogy az emberi társadalom nem tud megenni strukturális erőszak nélkül.

Az erőszakmentesség Jézus által képviselt programjának vereségét azután végérvényesen megpecsételte az, hogy halála után hívei az ő eredeti üzenetétől egészen eltérő dolgokat hangsúlyoztak. Minden valószínűség szerint még csak észre sem vették, hogy Jézus számára mi volt döntően fontos. Mindenesetre – mintegy magától értendően – ragaszkodtak hagyományos vallásuk erőszakos elemeihez. Amikor azután egyházként kellett megszervezniük mozgalmukat, sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem tűnt számukra egy olyan modell megvalósítása, amelynek nincs szüksége erőszakra. Pál apostol például semmi követni valót nem talált abban, hogy korinthusi gyülekezetének egyik tagját – annak eltérő szexuális viselkedése miatt – halálra szánta (1Kor 5,1-5). Az Apostolok cselekedeteinek beszámolója szerint Péter pszichológiai-

lag kivégezte Ananiást és feleségét (ApCsel 5,1-11), Máté evangélista szerint pedig Jézus maga is elrendelte, hogy a nem „vonalas” közösségi tagokat ki kell zárni, ami ellentmond Jézus életgyakorlatának (Mt 18,15-17)³. Ebben a szociológiaiailag szükségszerű, strukturális erőszakban persze mindig megvolt az elrejtőzés hajlama annak érdekében, hogy az emberek együtt tudjanak élni vele. E célból a fiatal egyház számára sem maradt más hátra, mint „Mesterének” erőszakmentes kísérletét *oly módon* definiálni, hogy az ne robbantsa szét az emberi erőszakosság megszokott (és bevált) rendszerét. Nézzük meg, hogyan történt ez!

A már Jézus által megfogalmazott és követői számára döntő kérdés – „*Ti kinek tartotok engem?*” (Mk 8,27-30)⁴ – önmaga számára nem tűnt olyan fontosnak, hogy világos válaszról gondoskodott volna. Működésének keserű vége után viszont ez előtt a sokkal égetőbb kérdés előtt álltak tanítványai: „*Mit tartotok Jézus haláláról?*” Mivel ennek a halálnak a ténye egyáltalán nem illett bele elképzeléseikbe, egzisztenciálisan fontos volt számukra, hogy megtalálják „a kereszt kísérletének” „helyes” értelmezését. Ezt a kérdést illetően az Újszövetségben több, eltérő és egymással versengő választ (hipotézist, értelmezési modellt) hagytak ránk; ezek valamennyien tapogatózó kísérletek arra, hogy alkalmas magyarázattal feloldják a várakozásaikat és az események közötti ellentmondást. Itt csak a legszélsőségesebb kísérletre térek ki, mert ez gyakorolta a legnagyobb hatást a keresztény gondolkodásra: nevezetesen Pál apostol válaszára, amely „a rendszerbe legjobban beleillő” hipotézist tudta nyújtani, és ezért mértékadóvá vált.

Pál magyarázata: Jézus isteni áldozati állat!

Pál válasza rendkívül „teo-logikus”, vagyis **meghatározott istenképen** nyugszik, mégpedig azon, amelyik a Biblia nagy részében uralkodik. Ez az istenkép mindenütt jelen volt abban a hitvilágban, amelyben Pál felnőtt. Ennek alapján nem tudott mást elképzelni, mint hogy minden történés mögött Isten áll, és az egyes részletekig menően mindent meghatároz. Ez az Isten nemcsak megengedte az emberek közti erőszakot, hanem ő is állt minden földi erőszak mögött⁵, úgyhogy ezt az Istenet következetesen AZ EGYEDÜL ERŐSZAKOS-nak lehetett tekinteni. Ez az „Isten” (mint az emberek elképzelésvilágának egyik istenképe!) természetszerűleg fejlődésnek volt alávetve, az erőszakhoz való viszonyát illetően is. Egy igen korai korszakban, amikor ez az „Isten” látta, hogy „*a föld tele van erőszakkal*”, még nem ismert más választ, mint hogy a vízőzön által kiirtsa az embereket; tette után azonban hamarosan meggondolta magát, és megbékélt azzal a ténnyel, hogy „*gonosz az ember szívének szándéka ifjúságtól fogva*” (1Móz 6,13; 8,21).

Ez az „Isten” – Pál gondolatvilágában – mértéktelenül meg volt sértve, és haragudott az emberek „gonoszsága” miatt. A *mi* nyelvünkre lefordítva ez csak azt jelentheti, hogy agresszivitásuk miatt az embereknek büntudatuk volt, ami azzal a veszéllyel járt, hogy büntudatukat kénytelenek saját erőszakos tetteikkel elhallgattatni. Létezett ennek egy rituális útja, a véres áldozat, amelynek az volt a célja, hogy megbékítse az „isteni haragot”. A vér archaikus és mágikus felfogásának visszhangja az is, amikor a Zsidókhoz írt levél – mint valami magától értetődőséget – megállapítja: „*Vérontás nélkül nincs megbocsátás*” (9, 22). Ez a szakralizált erőszak arra szolgált, hogy helyreállítsa és biztosítsa az (erőszak által fenyegetett) társadalmi

békét. Pál elképzelésében Jézus sokkoló kivégzése összekapcsolódott „Isten” becsülete mélységes megsértésének gondolatával, s ez a sértés megfelelően nagy és méltó áldozatot követelt. Ilyen áldozatról csak maga „Isten” gondoskodhatott, mégpedig azáltal, hogy bűnbakká tette és feláldoztatta Fiát, Jézust (az „Isten bárányát”). Pál ezekkel a szavakkal írta le spekulációját: „*Isten bűnné tette őt*” (2Kor 5,21), s a bűn természetesen halált érdemel, így Isten „*tulajdon fiát sem kímélte, hanem odaadta őt értünk*” (Róm 8,32), mégpedig egy szélsőségesen erőszakos kivégzésre. Aligha kell magyarázni, hogy Jézus halálának ez az értelmezése teljességgel összeegyeztethetetlen mindazzal, amit ő maga hirdetett Istenről.

Ez a hipotézis azonban megfelelt Pál és sok kortársa lelki szükségleteinek; szemelláthatóan *igen jól bele is illett* a kor kulturális környezetébe, mert képes volt egy új (akkoriban „modern”) misztériumvallást megalapozni a hellenista világ számára – misztériumkultusszal, szentségekkel mint kegyelmi eszközökkel és az ehhez tartozó papi renddel. Ezt az áldozati elméletet össze lehetett kötni a zsidó Biblia istenképével, és mellesleg arra is képes volt, hogy az emberek büntudatának megszilárdításával biztosítsa az „egyház” közösségének szociális stabilitását. A kereszténység ily módon gyorsan tudott terjedni az ókorban.

Jézus halálának mint megváltó áldozatnak ez az értelmezése azonban nemcsak előnyökkel járt, hanem „kockázatokkal és mellékhatásokkal” is. Mindannak ellenére, amit Jézusról, az „egyszerű emberről” („emberfiáról”) és az ő törekvéseiről még áthagyományoztak, a keresztény

teológia számára végül is csak a halálának lett jelentősége. Pál számára ez egyenesen tudatos döntés volt: „*Úgy határoztam, hogy nem tudok közöttetek másról, csak Jézus Krisztusról, mégpedig mint a megfeszítetttről*” (1Kor 2,2; vö. Gal 3,1). Ily módon határozottan el kellett halványulnia mindannak, ami magának Jézusnak fontos volt, amire törekedett és amit hirdetett. A megváltás Pál által fölvezolt nagyszerű képének összefüggésében a szerény „valódi” Jézus már csak mint Izrael vallásának egyik buzgó prédikátora jelenhetett meg, olyanként, aki „Abbának” („Papának”) szólította a mindenható Istent, akinek a „túlzásait” azonban magától értetődően még összhangba kellett hozni a Biblia egészével, és ezért egyáltalán nem lehetett szó szerint komolyan venni őket! Az így létrejött keresztény „hitvilágban” a határtalanul szerető és erőszakmentes Istenről szóló, radikálisan új kinyilatkoztatás következtében egy prédikátor szimpatikus istenképévé zsugorodott, amelyet éppenséggel még lehetett képviselni, de amelyet egyoldalúsága miatt feltétlenül ki kellett egészíteni. Ezért az első keresztény nemzedékek még csak észre sem vették, hogy az evangéliumok hamarosan bekövetkezett följegyzésében Jézus ige hirdetését olyan pótlólagos elemekkel „javították föl”, amelyek az ő istenképével tulajdonképpen összeegyeztethetetlenek.

Egy „nem áldozati” értelmezés

Ha most megállapítjuk, hogy az általánosan elfogadott keresztény „megváltástan” Pál gondolatvilágából származik, és nem fér össze Jézus „jó hírével”, akkor jogunk van ahhoz, hogy „a kereszt kísérletéhez” más magyarázatot

keressünk, olyan hipotézist, amely számunkra, a „poszt-modern” kor emberei számára is elfogadható lehet, mivel beleillik a *mi* világgépünkbe. Egy olyan Istennek az eszméje, akinek előbb *föl kell áldoznia*, vagyis kegyetlenül le kell öletnie „*szeregett fiát*”, hogy engedni tudjon az emberek iránti vonzalmának⁶, nos, ez az eszme beleillett ugyan a hellenista ókor mágikus és mitikus elképzelésvilágába, ma azonban már nem lehet hihető módon képviselni.

Az emberek mítoszai és meséi, amelyekre kétségtelenül szükségük volt és van ahhoz, hogy megbirkózzanak problémáikkal, ősidők óta tele vannak erőszakkal. E mítoszok és mesék az ókorban sokak számára éppolyan „reálisak” voltak, mint hétköznapi tapasztalataik. Korunknak is megvannak még a mítoszai, csak hogy gyakran nem tudatosul bennünk, hogy ezek mítoszok, olyan könnyen összetévesztjük őket a „realitással”⁷. Az „Élet”⁸ természetesen mítoszokat használ, hiszen az emberek érezve gondolkodó lények, akiknek a képek egész világára van szükségük: ezek a képek nemcsak tájékozódásukat szolgálják, hanem az is a rendeltetésük, hogy a „létért vívott küzdelemben” mindig új reménnyel és erővel töltsék el őket. Ma már tudatában vagyunk annak, hogy Jézus keresztjének *általunk adott* értelmezése a *mi* „eszmevilágunkon” belül játszódik le, de ez a belátás nem értékeli le ezt az értelmezést, ellenkezőleg: éppen csak ezáltal válik életképessé. Biztos vagyok abban, hogy Jézus haláláról alkotott hipotézisünknek nem szabad többé visszanyúlnia a bűnbak feláldozásának ősrégi mítoszára, vagyis nem lehet „áldozati” értelmezés, így aztán persze el kell térnie az Újszövetség nem egy értelmezésétől. Ez azonban nem ok a bizalmatlanságra, hiszen ezáltal igen jó társaságba kerülünk: csupán Izrael „fogság előtti” prófétáinak határozott áldozatkritikáját követjük, és egyúttal annak a Jézusnak a társaságában vagyunk, aki minden jel szerint éppen a templomi áldozatbemutatás kritikájával érdemelte ki a halálos ítéletet (Mk 11,15-18; 14,58)! A Jézus által hirdetett Istennek nem volt szüksége semmilyen áldozat bemutatására.

Ezért a *mi* értelmezésünk, amelyet itt csak vázolni tudunk, nem mitológiai, hanem – az evangéliumkutatás „történeti-kritikai” felismeréseiből kiindulva – inkább történeti elemeket fog összefűzni. Annak az „emberfiának”, azaz „egyszerű embernek” az elképzeléséből indulunk ki, aki nyilvánvalóan egy lenyűgöző istenélmény után lépett a nyilvánosság elé, hogy „Isten közelségéről” („Isten uralmáról/országáról”) szóló „jó híret” terjessze (Mk 1,9-15). Korának embereként olyan képekkel kellett közvetítenie „jó híret”, amelyeket népe képes volt megérteni. Akkoriban kézenfekvő volt, hogy „Isten elközelgett országáról” beszéljen, de ma éppoly kézenfekvő, hogy ne ezt a képet⁹ hangsúlyozzuk lényegi mozzanatként, hanem azt keressük üzenetében, ami *számunkra* lényeges, ezt pedig az erőszakmentes Isten képében találjuk meg, illetve abban, hogy az emberi erőszakmentesség révén ezt az Istent kell „követnünk”. Ha vallástörténeti összefüggésben szemléljük Jézus üzenetét, akkor joggal nevezhetjük „teológiai forradalomnak”. Hogy még egyszer röviden jellemezzük: Jézus csak a „korlátlan szeretetet” látta Istenben, ezért nem használta „Isten hatalmának” mitológiai motívumait. Emiatt saját kivégzését sem tekinthette áldozatnak, tehát számára az „áldozati értelmezés” szóba sem jöhetett.

Hogy mennyire új, és egész környezete számára mennyire felfoghatatlan és érthetetlen volt **Isten** Jézus által hirdetett **teljes erőszakmentessége**, legjobban az „ő” legnagyobb apostola mutatja, Pál, aki teljesen ellentétes istenképet propagált: „*Enyém a bosszúállás, én majd megfizetek – mondja az Úr*” (Róm 12,19)¹⁰. A Pál által ábrázolt

Istennek mint a gonosztettek megbosszulójának minden valószínűség szerint olyan fontos társadalmi szerepe volt, hogy az emberek egyáltalán nem voltak képesek megérteni Jézus e szavainak horderejét: „*Atyátok fölkelti napját jókra és gonoszokra, esőt ad igazaknak és bűnösöknek*” (Mt 5,45). És Jézus éppen ebben a tulajdonságban akart hasonlítani „Atyjához”. Nyilvánvalóan nemcsak az emberek ellen alkalmazott bármiféle erőszakot tartotta haszontalannak, hanem az Isten erőszakával való minden fenyegetést is – egyébként összhangban azzal a tapasztalattal, hogy az erőszak vagy az azzal történő fenyegetés nem képes biztosítani az emberek közötti valódi békét.

Amikor ezt hangsúlyozzuk, persze azt is el kell ismerünk, hogy nagyon nehéz csak elképzelnünk is, hogy egy erőszakmentes Isten erőszakmentes hívei hogyan érhetnének el valamit a való világban. Azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Jézus tanítása akkoriban sem volt képes erőszakmentességre indítani az embereket, hanem csak „a rend őreinek” gyanakvását keltette föl, és erőszakos fellépésüket váltotta ki, úgyhogy aztán – amint már vázoltuk – véget vetettek ennek a „destabilizáló rajongásnak”. Ezzel kielégítő módon érthetővé tettük a mai ember számára Jézus kísérletének halálos kimenetelét, és nincs szükségünk arra, hogy valamiféle áldozati mítosszal további értelmezést nyújtsunk. Mindazonáltal nem elégedhetünk meg ezzel a józan megállapítással, mert ez csak Jézus emberi kudarcát magyarázza meg, amely azonban egyáltalán nem zárta le az ő történetét. Folytatnunk kell a keresést, amíg meg nem értjük, hogy *számunkra* ma *mit ér* Jézus e kísérlete. Erre a kérdésre hamarosan még visszatérünk.

(Folytatjuk)

¹ Paradigmának nevezzük (Ludwig Wittgenstein nyomán) azokat az általános gondolkodási mintákat vagy szabványokat, amelyek alapján az emberek elrendezik és megítélik tapasztalataikat.

² A kifejezés [„a kereszt kísérlete”] Francis Baconról (1561-1626) származik, és azt a kísérletet jelöli, amelynek kimenelete (egy kereszt formájú útjelző táblához hasonlíthatóan) egy fontos kérdés eldöntését teszi lehetővé.

³ Ezt a kiközösítést – „*legyen számodra olyan, mint a pogány vagy a vámos*” – egészen biztosan nem rendelhette el az a férfi, akinek szemére vetették, hogy „*vámosokkal és bűnösökkel együtt eszik*” (Mk 2,16).

⁴ Péter válaszát – „*Te vagy a Messiás*” – Jézus nem erősítette meg, viszont ezután megtiltotta nekik, hogy bárkinek is beszéljenek őrá.

⁵ „*Nincsen olyan (állami) erőszak, amely nem Istentől származik*”: Róm 13,1-7.

⁶ Mintha *Istenre* vonatkozóan meg „kellett volna törni valamilyen átkot”; mintha Jézus keresztre feszítése által tulajdonképpen *Istent* kellett volna *megváltani* a szeretetre való képzetelenségétől.

⁷ Ezek a mítoszok, amelyek még alapos vizsgálatra várnak, „objektív” természettudományos világgépünk hallgatóságos előfeltevéseivel kapcsolatosak.

⁸ Az „Élet” itt arra a *teremtő erőre* akar utalni, amely az evolúcióban nyilvánul meg, de amelyet az „ismeretlen Isten” iránti tiszteletből – a Jézus beszédeiben előforduló „passivum divinum”-hoz hasonlóan – nem szeretnék néven nevezni (még az „Isten” névvel sem).

⁹ Ennek helyes értelmezése ma komoly előtanulmányokat feltételez.

¹⁰ A Biblia gyakran ismétli ezt az 5Móz 32,35-ből származó motívumot, az Újszövetségben a Zsid 10,30 is.